

ЦІННІСТЬ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ НАПОЛЕОНА ОРДИ ДЛЯ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОЇ НАУКИ

Березіна І.В., магістр образотворчого мистецтва, викл. каф.
образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва
Кам'янець-Подільський державний університет

Анотація. Стаття присвячена аналізу мистецької спадщини майстра архітектурного пейзажу Н. Орди. Матеріал висвітлює глобальний характер творчого доробку художника та цінність його рисунків й літографій для сучасної української історико-архітектурної науки.

Ключові слова: ведута, красвид, літографія, іконографічне джерело.

Аннотация. Березина И.В. *Ценность творческого наследия Наполеона Орды для историко-архитектурной науки.* Статья посвящена анализу художественного наследия мастера архитектурного пейзажа Н. Орды. Материал освещает глобальный характер творчества художника и ценность его рисунков и литографий для современной украинской историко-архитектурной науки.

Ключевые слова: ведута, пейзаж, литография, иконографический источник.

Summary. *Berezina I.V. Value of a creative heritage of Napoleon of the Horde for a history-architectural science.* The article deals with the analysis of artistic heritage of N. Orda – master of architectural landscape. The material emphasizes the global meaning of painter's works and the value of his drawings and lithographies for modern Ukrainian historico-architectural science.

Key words: veduta, landscape, lithography, iconographic source.

Постановка проблеми. Архітектура завжди була віддзеркаленням розвитку суспільства та своєрідним індикатором його духовних цінностей. В ній, як особливому виді мистецтва, в якому завдяки розвинутим і науково апробованим методам формування життєвого простору людини утворюється найбільш прямий і разом з тим опосередкований вплив на суспільство і сучасників зокрема, концентруються усі соціально-економічні ознаки епохи, закладається сигнально-знакова закодована система ідеолого-політичних та релігійно-культових цінностей часу. Впливом своїх художніх образів архітектура сприяє впровадженню у свідомість визначених часом ідей¹. Тому так важливо вивчати та впроваджувати в історико-архітектурні джерела візуальний матеріал із зображенням пам'яток українського зодчества. Це в повному обсязі стосується робіт білоруського художника польського походження Наполеона Орди, які представляють собою системне, багатоаспектне та різностильове дослідження розвитку європейської, зокрема української архітектури, станом на другу половину XIX ст. Графічні роботи Орди є унікальними, оскільки будучи виконані на високому мистецькому рівні, вони одночасно несуть документально точну з точки зору історії та архітектури інформацію про пам'ятки українського зодчества.

Першу спробу синтетичного охоплення мистецького доробку Орди здійснила польська вчена Марія Качановська, стаття якої “Наполеон Орда – творець архітектурних пейзажів. Нарис життя і творчості”² – це єдина серйозна спроба глибокого дослідження життєвого шляху та мистецької спадщини художника. Автор детально вивчає біографію Наполеона Орди в світлі політичних, соціальних і культурних подій сучасного йому суспільства. М.Вавжевський, Р. Желіховський, Т. Хржановський, Т. Добровольський – польські науковці, які у власних розвідках і публікаціях торкалися питань, пов’язаних з мистецьким доробком художника на території України. Серед українських, російських і білоруських науковців творчу спадщину митця досліджували В.Кучеренко, С. Швець-Машкара, С. Юрченко, Ф. Мандзюк, В.Глінник, В. Кіркевич, Г. Осетрова, А. Задорожнюк, А. Кулагін, С.Харевський тощо.

Українські краєвиди Наполеона Орди публікувалися у багатьох польських виданнях, російських і українських історичних та краєзнавчих дослідженнях. Оскільки художник охопив своєю творчістю різні типи українського зодчества (маєткову, культову, фортифікаційну архітектуру), історики, архітектори та мистецтвознавці отримали можливість використовувати рисунки та літографії Н. Орди у дослідженнях відповідного напрямку. А. Ролле, Р. Афтаназі, Л. Попек, Л. Рідель, В. Вечерський, Д. Малаков, Н. Урсу, В. Прокопчук впровадили творчі композиції художника в якості іконографічного матеріалу, ілюструючи ними дослідження різного змісту і спрямованості, розмаїтих напрямків історії, культури та мистецтва при вивченні широкого спектра питань.

Проблема дослідження мистецького доробку Наполеона Орди є актуальною тому, що до сьогоденшнього часу знаходиться майже поза увагою сучасних українських вчених. Нечисленні автори торкалися загальних історико-біографічних проблем його творчості, оминаючи питання архітектурно-мистецького спрямування. Художня спадщина Н. Орди так чи інакше проявлялася передусім через призму вторинних джерел, залишаючись довгий час в тіні. Не було зроблено спроби наукового аналізу українського зодчества, з документально-топографічною точністю зафіксованого в акварелях, малюнках та літографіях митця.

Метою даної статті є висвітлення значимості творчості Наполеона Орди в сучасній українській історико-архітектурній науці.

Виклад основного матеріалу. В архітектурних формах, зафіксованих у творах Н. Орди, відбито не тільки візуальні характеристики споруди, а й ідеологічні та культурологічні засади

свого часу. Фіксуючи фортеці, замки, палаци, храми тощо, художник тим самим змальовував споруди, які часто виконували роль головного кристалізуючого міське чи сільське середовище елементу, уособлюючи певні образи: релігійно-духовні події української історії висували на перше місце споруди культового характеру, оскільки їхня архітектура визначала декларовані сакральні цінності; маєткове зодчество несло іменну означеність в адміністративно-управлінських та фінансових інституціях; фортифікаційні забудови свідчили про особливості планування міст, еволюцію оборонного будівництва тощо. Вищезгадані групи забудов проілюстровані в мистецькому доробку Н. Орди, що дає можливість відтворити найбільш повну картину українського архітектурного середовища давнини.

Слід звернути увагу на той факт, що на момент фіксації художником об'єктів зодчества краю, мистецтво фотографії знаходилося в зародковому стані; воно не було поставлено на службу історико-архітектурній науці. Тому вестути Орди часто є єдиним іконографічним джерелом, що містить достовірну інформацію про архітектурну спадщину України.

Певні втрати архітектурних об'єктів зодчества минулих епох супроводжують всю історію людства і характерні для більшості країн світу. Інколи ці втрати трагічні з точки зору історії культури та мистецтва, зокрема архітектури, інколи – це природний та необорний процес оновлення просторового середовища життєдіяльності суспільства. Практика показує, що таке оновлення є життєвою необхідністю. Проте такою ж необхідністю є і збереження пам'яток архітектури та традиційного характеру середовища. У полі, окресленому означеними двома імперативами, протікає сучасний архітектурно-містобудівний процес, працюють архітектори і урбаністи.

Наполеон Орда встиг зафіксувати й ті об'єкти українського зодчества, які не зазнали руйнації; і ті, які перебувають у напівзруйнованому стані; і ті, які втрачені назавжди. Оскільки практика відтворення втрачених пам'яток архітектури складна та неоднозначна, роботи художника корисно розглядати в наступних аспектах:

- впровадження рисунків і акварелей Н. Орди як ілюстративного матеріалу з історії збережених архітектурних пам'яток давнини, зокрема порівняння їх автентичного вигляду з можливими нашаруваннями;

- використання робіт художника як достовірного іконографічного джерела під час реставрації та консервації унікальних пам'яток українського зодчества;

розглядання творів художника, що зображують втрачені об'єкти вітчизняної архітектурної спадщини, без яких неможливо уявити собі історію української архітектури, як єдине документальне з точки зору топографії та зодчества віддзеркалення архітектурної картини давнини.

Причини втрат об'єктів архітектурної спадщини різняться залежно від функціональної типології будівель і споруд. Так, більшість об'єктів фортифікаційної архітектури втрачено, як правило, внаслідок суто утилітарних причин: змінилася військово-стратегічна обстановка, оборонні споруди застаріли чи стали взагалі непотрібними, їх або залишили поступово руйнуватися, або розібрали на будівельний матеріал, як більшість замків Поділля, або знесли при реконструкції міст у Наддніпрянщині та Слобожанщині. Тільки деякі з них були знищені під час воєнних дій. Об'єкти маєткової архітектури гинули внаслідок соціальних катаклізмів або поступово руйнувалися через необоротні зміни соціальних умов. Адміністративні будівлі втрачені або через спустошливі пожежі, які можна прирівняти до стихійного лиха, або в результаті адміністративних реформ, або внаслідок воєнних руйнацій. Об'єкти культової архітектури гинули переважно внаслідок причин соціально-політичного характеру, особливо це стосується українських теренів. У кожній з вище згаданих груп є зруйновані або втрачені назавжди споруди чи комплекси, зафіксовані та збережені таким чином Наполеоном Ордою. Саме вони і привертають особливу увагу.

Яскравим прикладом є палацовий комплекс у Тульчині, який включав безпосередньо палац, парк, театр, манеж і стайні маєтку Потоцького, зведені у 1777 – 1782 рр. У 1871 – 1873 рр. Н. Орда відвідав Тульчин і зафіксував палацовий ансамбль з численними архітектурними та ландшафтними деталями. А в 1917 – 1920 рр. парк, манеж, театр та стайні були зруйновані. Ансамбль створений французьким архітектором Лакруа за участю архітектора Латура та італійського художника Лампі. Палац у стилі раннього класицизму складався з головного двоповерхового корпусу і двох двоповерхових флігелів, розташованих “покоєм” і з'єднаних одноповерховими напівкруглими галереями. Головний фасад акцентовано лоджією, що має портик з десяти колон великого іонічного ордера. Фасади флігелів симетричні, тривісні, акцентовані арками проїздів, підкреслені шестиколонними портиками великого тосканського ордера. Бічні вісі акцентовані чотиріколонними портиками-ганками. Розташування палацових приміщень анфіладне³.

Один з рисунків Н. Орди демонструє загальний архітектурний задум: цілісність ансамблю домінувала в архітектурному вирішенні

таких суто утилітарних споруд як манеж і стайні. Вони разом з театром утворювали два прямокутні в плані, дуже видовжені, двоповерхові флігелі, розташовані обабіч парадної алеї при під'їзді до палацу. До палацового ансамблю прилягав ландшафтний парк в англійському стилі, створений у 1780-і рр. за проектом французького архітектора П'єра Ленро⁴, зафіксований ще на одному рисунку художника. У композицію парку було включено систему ставків і каналів, що з'єднувалися колись з річкою Тульчинкою. Парк прикрашали альтанки, фонтани та скульптура.

З 1975 року спеціалісти інституту “Укрпроектреставрація” досліджують тульчинський ансамбль і опрацьовують проект його реставрації. Передбачено відтворення втрачених частин ансамблю, у тому числі театрального і стаєнного флігелів, а також парку. Ці об'єкти палацово-паркового комплексу Потоцьких включені до затвердженого Урядом Переліку видатних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити⁵. Обидва зображення тульчинського ансамблю, виконані Наполеоном Ордою, в комплексі з іншими візуальними та історичними документами є цінним іконографічним джерелом для відтворення первинного вигляду ансамблю. Дод. 1.

Палац князів Сангушків в Ізяславі – це ще один палацовий комплекс, зафіксований художником та зруйнований протягом першої половини ХХ століття. Палац збудований в 1750-х рр. архітектором П.А. Фонтана. До складу палацового ансамблю входили палац з аркадою-галереєю і прилеглим до неї флігелем, місток та костьол⁶. Н. Орда застав палац у перебудованому вигляді в 1871 – 1873 рр.: цегляний, двоповерховий з мансардними приміщеннями, прямокутний в плані, з ризалітами в центрі поздовжніх фасадів і по кутах. Головний композиційний акцент палацу – центральна, овальна в плані зала, що виходить у вигляді напівкруглого ризаліта на північний фасад. Тут було влаштовано головний вхід, прикрашений портиком з колонами композитного ордера, що несли розвинений розкрепований антаблемент і аттик. Південний вхід відмічено невеликим ризалітом з трикутним фронтоном. У краєвиді Орди крім загального вигляду палацу добре проглядається фасад аркадного дворика, влаштованого на північний схід від палацу і з'єданого з ним відкритим арковим переходом. Зі східного боку дворика – відкрита аркада, де влаштовано проїзд, що веде у внутрішній замковий двір. Проїзд з обох боків підкреслено трикутними фронтонами, арки його спираються на пілони, декоровані пілястрами. Рисунок Н. Орди дає можливість відтворити художньо-стилістичні особливості палацової забудови даного комплексу в контексті автентичного ландшафтного середовища. Дод. 2.

У 1871 – 1873 рр. Н. Орда змалював руїни замку в с. Жванець Кам'янець-Подільського району. Замок зведений у XV ст., неодноразово перебудований у XVI – XVII ст. Протягом наступних століть відбулася поступова руйнація замку. Перші муровані оборонні споруди на місці замку Є. Пламеницька датує I тисячоліттям нової ери. За її дослідженнями, це були стінові фортифікації з тристінними вежами. Наприкінці XIV – у першій третині XV ст. на основі цих давніх фортифікацій сформувався п'ятибаштовий замок п'ятикутного плану. Протягом XVI ст. власники Жванця Срочинські реконструювали всі замкові башти, надбудувавши їх. Найбільших змін замок зазнав на початку XVII ст., коли новий власник В. О. Калиновський модернізував укріплення з добудовою валів та ескарпових стін по периметру двору, з улаштуванням мурованих казематів і наближенням форми башт до бастионних обрисів. Цей замок зазнав руйнацій 1653 року, в добу козацько-польської війни, а також під час штурмів його в 1673 та 1684 роках. На початку XVIII століття нові власники замку Лянцкоронські пристосували його під житло. Нових руйнацій замок зазнав у 1768 та 1769 роках від нападів татар і барських конфедератів. Незважаючи на ці руйнування, замок ще в 1870-х роках зберігав регулярну структуру, всі вали, мури і башти. Проте внаслідок поступових руйнувань протягом XX століття (переважно місцевими мешканцями, котрі розтягували споруди на будівельний матеріал) замок повністю втратив свою розпланувальну структуру й більшість споруд⁷.

У наші часи від замку збереглася північна частина його території з руїнами трьох башт. У найкращому стані північна п'ятигранна башта. Вона стоїть на крутосхилі. Перший ярус башти перекритий коробовим склепінням з розпалубками. Надбрамна башта міститься посередині південно-західного боку замка. У її першому ярусі – проїзд, перекритий склепінням. На надбрамній башті був застосований характерний тільки для оборонних споруд XVI століття декоративно-символічний прийом – вставлені в стіни кам'яні ядра. Збереглися також рештки східної наріжної башти. Зафіксовані Н. Ордою руїни башт жванецького замку дають можливість не лише підтримувати його сучасний стан, а й планувати реставраційні роботи даного комплексу. Дод. 3.

У 70-х рр. XIX ст. Наполеон Орда зобразив руїни спорудженого в XIV – XV ст. замку Ф. Сугковецького в с. Сітківці Ярмолинецького району. У середині XIV ст. на замковому пагорбі існувало мисове городище, укріплене з північно-західного боку кам'яною оборонною стіною. У другій половині XV ст. на північний захід від нього було розпочате будівництво регулярного баштового замку. Замок був

прямокутним, майже квадратним у плані, оточеним мурами, на рогах височіли п'ятигранні башти передбастионного типу. Посеред північно-західного муру містилася квадратова в плані надбрамна башта. Башти були чотирирусні і з'єднувалися бойовими галереями, що проходили внутрішнім периметром оборонних мурів⁸. Руйнація замку почалася незадовго до того, як Н. Орда відвідав ці місця. Художник зафіксував лише руїни (східну башту з фрагментом прилеглого оборонного муру, а також частину напільної стіни північної башти), але й вони є важливим іконографічним джерелом для реставраційної та пам'ятко-охоронної справи. Дод. 4.

Подорожуючи Рівненщиною 1862 – 1876 рр., Н. Орда створив цикл рисунків, описуючи палац Любомирських, збудований в Рівному протягом XVIII ст. та знищений у 1941 – 1943 рр. Станіслав Любомирський на рештках старих споруд у межах колишніх бастионних фортифікацій регулярного типу збудував великий мурований двоповерховий палац у стилістиці пізнього бароко. Протягом 1825 – 1817 рр. палац перебудовано в класицистичних архітектурних формах: з'явився шестиколонний портик в лоджії по осі головного фасаду⁹. Орда на одному з рисунків демонструє симетричну розпланувально-просторову композицію палацу, організовану на основі розкритого на північ курдонера, утвореного головним корпусом і двома флігелями, що фланкували його. Зафіксовано художником і те, що центральний корпус був значно вищим за двоповерхові флігелі за рахунок високого цоколя і мансардного даху. Дод. 5.

У 1862 – 1876 рр. художник змалював замок у с. Новомалин Острозького району. Мурований замок, побудований у XIV ст., у плані був регулярним, мав п'ять наріжних п'ятигранних башт, з'єднаних мурами, в'їзну браму і міст через рів. Після багатьох перебудов (XV, XVII, XVIII ст.) на початку XIX ст. власники Сосновські провели велику реконструкцію палацу¹⁰, після чого Н. Орда зафіксував його, подорожуючи Волиню. Художник з топографічною точністю змалював палац, розташований вздовж південно-східного фронту замку. На рисунку чітко проглядаються стилістичні особливості комплексу: оборонна зовнішня стіна палацу, з'єднана з замковими мурами; товсті мури прорізані прямокутними вікнами; прибудована до палацу каплиця в неготичному стилі. Замковий комплекс зазнав руйнувань під час другої світової війни. Дод. 6.

У 1876 р. Н. Орда змалював руїни зруйнованого в 1875 р. острозького єзуїтського колегіума з костьолом, заснованих у 1624 р. Протягом XVII ст. це була найбільша єзуїтська будівля в краї. Проект

комплексу, руїни якого зобразив художник, розробив відомий єзуїтський архітектор Бенедикт Моллі з Риму. У 1875 р. комплекс був розібраний на будівельний матеріал, що підтверджує загальну європейську тенденцію другої половини XIX ст.¹¹. Саме такі руйнівні процеси спонукали художника до планомірної фіксації архітектурних пам'яток та комплексів. Дод. 7.

У 70-х рр. XIX ст. Н. Орда змалював палац у подільському селі Михайлівці. Палацовий ансамбль об'єднав кілька споруд, злитих у живописній композиції художника – три- і двоповерхові корпуси палацу; башта-донжон перед правою двоповерховою частиною палацу; перший і другий поверхи розділяв балкон, що тягнувся з розривами по всьому периметру; стрільчасті вікна; рівновеликі циліндричні вежі; декоровані різьбленням карнизи та фронтони¹² – все це на сьогоднішній день зафіксоване лише на старовинних фотографіях та двох роботах Орди – рисунку та літографії. Дод. 8.

Вище згадані об'єкти українського зодчества є лише складовою від загального числа втрачених архітектурних пам'яток давнини, “збережених” художником: Вознесенська церква у смт. Березна Менського району, собор Різдва Богородиці з дзвіницею у Білопіллі, Костьол кармелітів у Луцьку, корецький замок князів Корецьких-Острозьких тощо.

Отже, вивчення художнього доробку Н. Орди дає можливість заповнити білі плями в історії вітчизняної архітектури. Перед глядачами та фахівцями постають образи давнини, що демонструють різні стилі й напрямки архітектури на теренах України. Художник цілеспрямовано систематизував візуальний матеріал, враховуючи функціональне призначення тієї чи іншої споруди, та чітко окреслив архітектурні групи: сакральне, масткове, фортифікаційне зодчество, загальний вигляд населеного пункту й невелика кількість робіт змішаного типу.

Наполеон Орда комплексно підійшов до спостереження, вивчення та фіксації архітектурних споруд та ансамблевих забудов. Його творчий доробок – це ціла низка документально-топографічних краєвидів, виконаних не стихійно, а осмислено та планово. Вивчення мистецької спадщини художника дає можливість на початковому етапі створювати узагальнюючі студії з топології та формології зображених ним пам'яток архітектури. Наступним етапом є осмислення творчості майстра у феноменологічному дусі – вивчення архітектурної спадщини України на основі зібраного онтологічного матеріалу та його класифікації не як сукупності окремих фізичних об'єктів, а як певного культурного феномену.

Додаток 1

Рис. Н.Орди. Тульчин. Палац Потоцьких.
Губ. Подільська.
Фонди MNK (Краківського Національного
музею), III-г.а. 757 (TeKa Podolie)

Рис. Н.Орди. Тульчин. Палац Потоцьких зі сторони ставу.
Губ. Подільська.
Фонди MNK (Краківського Національного музею),
III-г.а. 758 (TeKa Podolie)

Тульчин. Палац Потоцьких. Фото автора. 2004 р.

Тульчин. Палац Потоцьких. Фото автора. 2004 р.

Додаток 2

Літографія з рис. Н.Орди. Ізяслав. РДІА (Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі), ф.835, оп.4, д.188

Рис. Н.Орди. Ізяслав. Палац Сангушків. Губ. Волинська. Фонди MNK (Краківського Національного музею), III-г.а. 4298 (TeKa Wołyń)

Рис. Н.Орди. Ізяслав. Палац Сангушків. Губ. Волинська. Фонди MNK (Краківського Національного музею), III-г.а. 4299 (TeKa Wołyń)

Ізяслав. Палац Сангушків. Головний фасад палацу. Фото початку XX ст.

Додаток 3

Літографія з рис. Н.Орди. Жванець навпроти Хотина над Дністром. Губ. Подільська. Фонди НІАЗу (Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець"), інв. № 774

Рис. Н.Орди. Тульчин. Палац Потоцьких. Губ. Подільська. Фонди MNK (Краківського Національного музею), Ш-г.а. 3060 (TeKa Podolie)

Жванець. Північна башта замку. Фото В.Вечерського. 2000 р.

Жванець. Північний кут замку. Фото В.Вечерського. 2000 р.

Додаток 4

Літографія з рис. Н.Орди. Сітківці. Губ. Подільська.
 Фонди НІАЗу (Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець"), інв. № 792

Жванець. Загальний вигляд палацу. Реконструкція О.Пламеницької

Додаток 5

Рівне. Палац Любомирських. Літографія А.Ланге. XIX ст.

Літографія з рис. Н.Орди. Рівне. Губ. Волинська. Фонди НІАЗу (Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець"), інв. № 1090/4036

Рівне. Палац Любомирських. Головний фасад палацу. Фото до 1939 р.

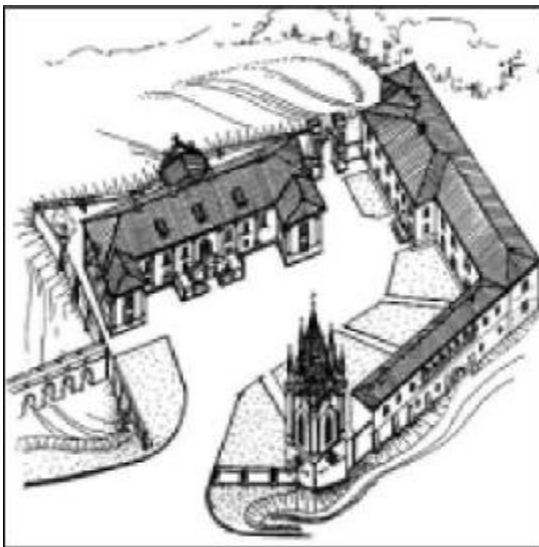

Рівне. Палац Любомирських. Бічний фасад палацу. Фото до 1939 р.

Додаток 6

Літографія з рис. Н.Орди. Новомалин. Губ. Волинська. Фонди НІАЗу (Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець"), інв. № 2007/4053

Новомалин. Загальний вигляд замку на поч.ХІХ ст. Реконструкція О.Михайлишина.

Додаток 7

Літографія з рис. Н.Орди. Острого. Губ. Волинська. Фонди ІІАЗу (Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець"), інв. № 784

Острого. Загальний вигляд руйн сзуйтського колегіуму з північного сходу. Фото до 1875 р.

Острого. Загальний вигляд руйн сзуйтського колегіуму з заходу. Фото до 1875 р.

Додаток 8

Літографія з рис. Н.Орди. Михайлівка. Губ. Подільська. Фонди НІАЗу (Національного історико-архітектурного заповідника “Кам’янець”), інв. № 786

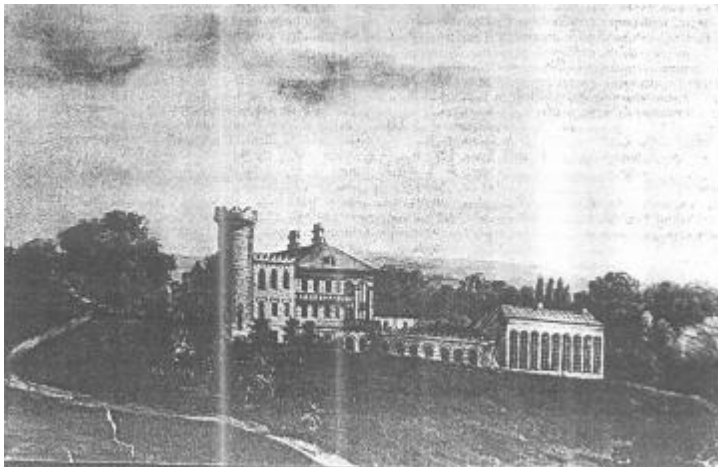

Рис. Н.Орди. Михайлівка. Палац Маковецьких. Губ. Подільська. Фонди МНК (Краківського Національного музею), III-г.а. 2999. (TeKa Podolie)

Підводячи підсумки, можна зробити наступні висновки: творчий доробок Наполеона Орди є достовірною візуальною інформацією про архітектуру минулого, а його ведуть важливим іконографічним джерелом. На відміну від багатьох творів живопису та графіки, де в першу чергу вирішуються художні завдання, роботи Орди містять найдрібніші тектонічні, стильові та художньо-композиційні особливості архітектури зображуваних споруд. Зодчество у краєвидах художника максимально індивідуалізовано, в ньому відсутні іконографічні штампи декоративного характеру, якими часто передавалися поняття „церква”, „храм”, „палац”.

Враховуючи те, що свої малюнки та акварелі Орда тиражував за допомогою літографій, мова яких максимально відповідає архітектурним формам, а також підкріплював підписами, що містили максимальну з його погляду інформацію про зображувані об'єкти, можна стверджувати, що творча спадщина митця є ексклюзивним, цінним, науково обґрунтованим і достовірним іконографічним матеріалом для багатьох вчених різних, і не тільки мистецьких, спрямувань.

Примітки

- ¹ Трошкіна О., Судак О. Представницька архітектура як реалія епохи (До проблеми традицій, наслідування, наступності). – Українська академія мистецтва // Дослідницькі та науково-методичні праці. Випуск 11. – К., 2004. – С. 205 – 206.
- ² BDSK. Kaczanowska Maria. Napoleon Orda tworca widokow architektonicznych zarys ĩcicia i tworczości // Rocznik muzeum narodowego w Warszawie: XII. – Warszawa, 1968. – С. 115–159
- ³ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Иллюстр. справочник-каталог. – К.: Будівельник, 1983-1986 рр. Т. 2. – С. 30.
- ⁴ Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ. – Головкиївархітектура, 2002. – С. 366.
- ⁵ Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ. – Головкиївархітектура, 2002. – С. 367.
- ⁶ Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ. – Головкиївархітектура, 2002. – С. 374 – 376.
- ⁷ Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ. – Головкиївархітектура, 2002. – С. 371 – 372.
- ⁸ Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ. – Головкиївархітектура, 2002. – С. 389 – 391.
- ⁹ Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ. – Головкиївархітектура, 2002. – С. 405 – 406.
- ¹⁰ Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ. – Головкиївархітектура, 2002. – С. 409 – 411.
- ¹¹ Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ. – Головкиївархітектура, 2002. – С. 412 – 414.
- ¹² Прокопчук В. С. Два села – одна доля. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С – 31 – 32.